

TOSHLOQ TUMANI NUTQIDA LEKSIK QATLAM VA UNING HUDUDIY XUSUSIYATLARI

Yusupova Odinaxon Sayidjalol qizi

Namangandagi xususiy universitet filologiya fakulteti o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Farg'ona viloyati Toshloq tumani hududida qo'llanilayotgan nutqiy birliklarning leksik xususiyatlari o'rganilgan. Hududiy shevada uchraydigan so'zlar, ularning ma'nosi va adabiy til bilan farqlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mahalliy nutqning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar va ularning o'ziga xos jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: dialekt, sheva, leksik qatlam, hududiy xususiyat, Toshloq tumani, Farg'ona shevasi, nutq, mahalliy til, so'z boyligi

KIRISH

Tilning eng muhim qismlaridan biri bu — leksik qatlamdir. Leksik qatlam deganda til tarkibidagi barcha so'zlar yig'indisi tushuniladi. Har bir tilning leksik boyligi uning tarixiy rivoji, xalqning turmush tarzi va madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Shu sababli leksik qatlamni o'rganish orqali xalqning hayoti va tafakkuri haqida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Leksik qatlam bir xil emas, u turli qismlardan iborat bo'ladi. Unda umumxalq so'zlari bilan bir qatorda, kasb-hunar, ilm-fan, maishiy hayot va mahalliy nutqqa oid birliklar ham mavjud. Ayniqsa, hududiy xususiyatga ega bo'lgan so'zlar tilning rang-barangligini yanada oshiradi.

Hududiy xususiyatlar deganda, ma'lum bir joyda yashovchi aholi nutqiga xos bo'lgan so'zlar va ularning qo'llanishi tushuniladi. Bunday so'zlar ko'pincha sheva yoki dialekt tarkibiga kiradi. Har bir hududda ayrim so'zlar boshqacha talaffuz qilinadi yoki boshqa ma'noda ishlatiladi. Bu esa tilning jonli va rivojlanib borayotgan tizim ekanini ko'rsatadi. Hududiy leksika asosan og'zaki nutqda ko'proq saqlanadi. Chunki yozma nutqda adabiy til qoidalari ustun bo'ladi. Shu sababli katta yoshdagi insonlar nutqida shevaga xos so'zlar ko'proq uchrasa, yoshlar nutqida adabiy tilga yaqinlashish kuzatiladi.

Leksik qatlamning hududiy xususiyatlari bir nechta omillar ta'sirida shakllanadi. Bular – geografik joylashuv, tarixiy taraqqiyot, qo'shni hududlar bilan aloqalar va xalqning turmush tarzidir. Masalan, qishloq joylarda dehqonchilikka oid so'zlar ko'p uchrasa, shaharlarda zamonaviy va texnik so'zlar ko'proq ishlatiladi.

Shuni ham aytish kerakki, hududiy leksika tilning boy qatlami hisoblanadi. U orqali xalqning o'ziga xosligi, mentaliteti va tarixiy tajribasi namoyon bo'ladi. Shu sababli bunday so'zlarni o'rganish va saqlab qolish muhimdir.

Bugungi kunda ommaviy axborot vositalari va internet ta'sirida adabiy til keng tarqalmoqda. Bu esa ayrim mahalliy so'zlarning asta-sekin kamayishiga olib kelmoqda. Shunga qaramay, hududiy xususiyatlar butunlay yo'qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada saqlanib qoladi.

O'zbek tili xalqning madaniy va tarixiy hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning rivojlanishida shevalarning o'рни beqiyosdir. O'zbek shevalari xalqning turmushi, urf-odati, ijtimoiy sharoiti, tarixiy aloqalari va madaniy taraqqiyotini o'zida aks ettiradi. Har bir hududiy sheva o'zining fonetik, grammatik va leksik xususiyatlariga ega bo'lib, bu jihatlar adabiy tildan farqlanishini ta'minlaydi.

O'zbek shevalari leksikasini o'rganish, ularning qatlamlarini aniqlash va tarixiy ildizlarini belgilash tilshunoslikda dolzarb masalalardan biridir. Chunki shevalardagi leksik birliklar nafaqat adabiy tilning rivojlanishida, balki milliy tilning tarixiy bosqichlarini yoritishda ham muhim manba hisoblanadi. Shevalarning lug'aviy tarkibi turli manbalardan oziqlangan: qadimiy turkiy ildizlar, arabcha va forscha o'zlashmalar, ruscha-baynalmilal so'zlar hamda o'zbek tilining ichki so'z yasash imkoniyatlari shular jumlasidandir.

O'zbek shevalari o'zbek adabiy tilining tabiiy asosini tashkil etadi. Ular lug'aviy tarkib jihatidan to'rt asosiy qatlamni o'z ichiga oladi:

1. Umumturkiy so'zlar
2. O'zlashgan so'zlar (arabcha, forscha, ruscha-baynalmilal)
3. O'zbek tili sharoitida yaratilgan so'zlar (sof o'zbekcha)
4. Shevalarga xos maxsus so'zlar (dialektizm)

Bu qatlamlarning har biri o'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turli davrlarda shakllangan. Masalan, umumturkiy qatlam — o'zbek, qozoq, qirg'iz, tatar, uyg'ur va boshqa turkiy xalqlar uchun umumiy bo'lgan qadimiy so'zlardan iborat. Ular orasida ota, ona, suv, tog', yil, ot, buqa kabi birliklar bor.

O'zlashgan so'zlar o'zbek shevalarining eng faol qatlamlaridan biridir. Ular tarixiy, diniy, madaniy va iqtisodiy aloqalar natijasida kirib kelgan.

Arabcha o'zlashmalar asosan diniy va ma'naviy sohalarga oid (ilm, adab, sabr, duo, masjid kabi).

Forscha-tojikcha so'zlar maishiy va badiiy sohalarga oid bo'lib, shevalarda turli fonetik shakllarda uchraydi (guldehkon, dasturxon~dastrxon kabi).

Ruscha-baynalmilal so'zlar XX asrda tilimizga keng kirib kelgan (zavod, traktor, kolxoz, telefon kabi).

O'zbek shevalarining leksik qatlamlarini tahlil qilish til tarixini, xalqning madaniy hayotini, turmush tarzini va o'zaro aloqalarini o'rganishda muhim ilmiy

manba bo‘lib xizmat qiladi. Shevalar tilning tirik, o‘zgaruvchan shakli sifatida yangi so‘zlar yaratishda va qadimiy birliklarni saqlashda muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun ularni tizimli tarzda o‘rganish o‘zbek tilining tarixiy qatlamlarini aniqlash, leksikografik manbalarni boyitish hamda adabiy tilni yanada rivojlantirish uchun zarurdir.

O‘zbek shevalarining leksik qatlamlari tilning tarixiy, madaniy va ijtimoiy taraqqiyotini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Ular xalq tilining tirik manbai bo‘lib, adabiy tildagi ko‘plab birliklarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Shevalardagi umumturkiy, o‘zlashgan va sof o‘zbekcha qatlamlarning o‘zaro uyg‘unligi til boyligining uzluksiz rivojlanishini ta’minlaydi.

O‘zbek tilining boyligi va rang-barangligi uning shevalarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Har bir hududning o‘ziga xos nutqiy xususiyatlari mavjud bo‘lib, ular asrlar davomida shakllanib kelgan. Farg‘ona vodiysi, xususan Toshloq tumani ham o‘ziga xos sheva xususiyatlariga ega hududlardan biri hisoblanadi. Bu hududda yashovchi aholi nutqida adabiy til bilan bir qatorda ko‘plab mahalliy leksik birliklar qo‘llaniladi.

Toshloq tumani nutqidagi leksik qatlamni o‘rganish orqali bu hududning til xususiyatlari, tarixiy taraqqiyoti va madaniy hayoti haqida muhim ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin. Ayniqsa, Sadda mahalla fuqarolar yig‘inida yashovchi aholi nutqi kundalik muloqotda o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu yerda ayrim so‘zlar adabiy tildan farqli shaklda qo‘llaniladi yoki butunlay boshqa ma’noni anglatadi.

Masalan, ayrim hollarda oddiy ma’nodagi so‘zlar hududda boshqa ma’noda ishlatiladi. Bu esa leksik qatlamning boyligini ko‘rsatadi. Mahalliy nutqda qisqartirilgan, o‘zgartirilgan yoki fonetik jihatdan farqlanuvchi so‘zlar ko‘p uchraydi. Ba’zan esa qadimiy so‘zlar saqlanib qolgan bo‘lib, ular adabiy tilda kam qo‘llaniladi yoki umuman ishlatilmaydi.

Toshloq tumani nutqida qo‘llaniladigan ayrim so‘zlar qo‘shni hududlar shevalariga ham yaqin bo‘lib, bu hududlar o‘rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalarning natijasidir. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi hududida yashovchi xalqlarning o‘zaro yaqinligi tilga ham ta’sir ko‘rsatgan. Natijada ayrim leksik birliklar umumiy xususiyat kasb etgan bo‘lsa, boshqalari faqat shu hududga xos bo‘lib qolgan.

Mahalliy nutqda kundalik hayot bilan bog‘liq so‘zlar alohida o‘rin tutadi. Masalan, dehqonchilik, uy-ro‘zg‘or, kiyim-kechak yoki ovqatlanish bilan bog‘liq so‘zlar o‘ziga xos shaklda ishlatiladi. Bu esa aholi turmush tarzining tilga bevosita ta’sirini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, yoshlar nutqida adabiy tilga yaqinlashish holatlari ko‘proq kuzatilsa, katta yoshdagi kishilar nutqida mahalliylik kuchliroq saqlanib qolgan.

Hududiy xususiyatlarning shakllanishida bir necha omillar muhim rol o‘ynaydi. Eng avvalo, geografik joylashuv, tarixiy rivojlanish, qo‘shni hududlar bilan aloqalar va

ijtimoiy muhit tilga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi. Toshloq tumani ham ana shunday omillar ta‘sirida o‘ziga xos nutqiy tizimga ega bo‘lib shakllangan.

Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari, ommaviy axborot vositalari va ta‘lim tizimi orqali adabiy tilning ta‘siri kuchayib bormoqda. Bu esa ayrim mahalliy so‘zlarning asta-sekin iste‘moldan chiqishiga olib kelmoqda. Shunga qaramay, mahalliy shevalar xalqning tarixiy xotirasi sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘lib qolmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Toshloq tumani nutqidagi leksik qatlam o‘ziga xos boylikka ega bo‘lib, u hududning madaniy va tarixiy rivojlanishini aks ettiradi. Bu kabi tadqiqotlar nafaqat tilshunoslik uchun, balki milliy merosni asrab-avaylash nuqtai nazaridan ham muhimdir. Mahalliy nutqni o‘rganish orqali biz o‘z tilimizning naqadar boy va rang-barang ekanini yanada chuqurroq anglaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi Qonuni. – Toshkent, 2019.
4. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2006.
5. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
6. Abdurahmonov G‘. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 2010.
7. Yusupov U. O‘zbek tilining dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2015.
8. Jo‘rayev N. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.
9. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2019.
10. O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1971.
11. Xalq ta‘limi vazirligi metodik qo‘llanmalari. – Toshkent, 2022.
12. Ilmiy maqolalar to‘plami (dialektologiya bo‘yicha). – Toshkent, 2021.
13. Ziyo.net